

НЕКА ПИТАЊА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ*

Модернизација се у овом раду разуме као процес током којег неко неразвијено (не-западно) друштво поприма особине развијеног (западног) друштва. Две су главне концепције модернизације: марксистичка и функционалистичка.

Марксистичка почива на идеји да политичка елита, уколико је довољно одлучна и способна, може неку неразвијену земљу, упркос заосталости и примитивности народа, за сразмерно кратко време учинити развијеном. Модернизација се односи првенствено на области као што су технологија (индустријска производња и привредна продуктивност), наука и техника, саобраћај, средства општења, државна управа, ратна техника и наоружање, основно и опште образовање, високо техничко и медицинско образовање и општа медицинска заштита. Марксистички концепт модернизације, међутим, није подразумевао и стварање тако важних сегмената модерних западних друштава као што су тржишна привреда (капиталистички начин производње), подела власти (демократски политички систем), самосталност друштвених елита (цивилно друштво), грађански индивидуализам (људска права и слободе)...

Функционалистичка представа о модернизацији, напротив, заснована је на схватању модерног друштва као јединствене сложевине технологије, установа и вредности. Отуда је модернизација за функционалисте усклађени развој кључних делова друштвеног система – привреде, политике, управе и културе. Функционалисти врло често говоре о модернизацији на седам поља: економском, политичком, образовном, религиозном, породичном, стратификацијском и психолошком. Функционалисти сматрају да главни неуспех комунистичке модернизације лежи управо у њеној парцијалности. Комунистичке земље јесу индустријализоване. У њима јесте промењена друштвена структура, па сељаштво више није било главни друштвени слој. Извршена је широка урбанизација, изграђена је савремена саобраћајна мрежа, унапређена државна управа, здравство и школство... Ипак, на појединим подручјима комунистичке земље су остале у предмодерном добу: привреда је тежила идеолошким (политичким) а не производним сврхама, није било духа предузимљивости нити етоса рада, није извршена подела власти, није успостављена владавина права, државна управа је била неуспешна и прескупа, грађани су били незаштићени пред полицијом и чиновништвом, култура и наука су идеолошки ограничаване, колективизам је далеко надмашао индивидуалност... Таква врста модернизације за функционалисте је *наказна* или *лажна* модернизација ("fake modernization"; Sztompka, 1993: 137).

Питање закаснеле модернизације

Сматра се да је у светској историји до сада било шест таласа економске модернизације (или индустријализације, у ширем смислу; Chirot, 1994: 82-88; Sanderson, 1995: 248-254).

Први талас можемо назвати *протоиндустријализацијом*. То је био припремни, лагани талас који је потрајао читаво два века (од 16. до средине 18.). Обухватио је неке земље Западне Европе (Холандију, Француску, Енглеску, Немачку) као и Јапан. Техничку основу овог таласа чинили су домаћа радиност односно разноврсна производна умећа упражњавана у занатским радионицама (за израду платна, посуђа, намештаја итсл).

Други талас одликује развој *текстилне индустрије*. Он се одиграо у Британији, од 1760. до 1830. године. У његовој основи лежала је примена двају значајних технолошких изума: механичке пределице и механичког разбоја.

Трећи талас карактеристичан је по развоју *железнице и производње гвожђа*. Опет је Британија на челу, али ту се већ јавља и друга земља-предводница - САД. Овај талас се дешава између 1830. и 1870. Технолошку основу трећег таласа чине угаљ и пара. Они су омогућили рад железнице, али и производњу за њу неопходног гвожђа.

Четврти талас означаће стварање индустрије *челика и органске хемије*. У том таласу, осим Британије и САД, наћи ће се и неке друге земље Западне Европе (Немачка, Француска, Шведска...). Четврти талас се одиграо између 1870. и 1914. У његовом основу крије се технолошки изум производног коришћења електричне енергије.

---

* Овај оглед део је рада на пројекту "Трансформацијске стратегије друштвених група у Србији" (руководилац Анђелка Милић), који се ради при Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду уз новчану помоћ Министарства за науку Републике Србије.

Пети талас створиће *аутомобилску и петрохемијску индустрију*. У овом таласу је само једна земља-предводница - САД, и он траје од 1914. до 1970. Његову техничку основу чини нови енергетски покретач - нафта.

Коначно, шести талас донеће свету *електронику, информатику и биотехнологију*. У овом таласу САД и даље има важну улогу, али ту су и земље Европске заједнице и Јапан. Он траје од 1970. па до данашњих дана, а техничко знамење тог таласа је електронско коло.

Само мали број земаља могао се похвалити да је учествовао у свих шест таласа привредне модернизације (Британија, истакнутије у ранијим таласима, и САД, истакнутије у доцнијим). То су биле земље тзв. органске модернизације. Све остале земаље морале су накнадно да се укључују у процес модернизације (Немачка, Италија и Јапан 1870-их, Русија 1900-их и 1930-их, Кина 1950-их итд). То су биле земље тзв. закаснеле модернизације. Те земље су се сусретале са нарочитим тешкоћама, а једна од главних је била та што је *привредна модернизација била праћена јачањем политичког ауторитаризма*. А тај политички ауторитаризам се, после пар деценија успешне модернизације, завршавао или у империјалистичком рату који је земље закаснеле модернизације доводио до потпуног друштвеног слома (Немачка, Италија, Јапан), или у заустављању модернизације и дуготрајном привредном таворењу (Русија, Кина).

Постоје два објашњења зашто је то било тако. Прво је оно Курта (Kurth, 1979) и Рушмајера (Rueschemeyer, 1992). Током почетних таласа, модернизација је почивала на лакој индустрији за коју је био довољан ситни капитал. То значи да је индивидуални предузетник могао да буде главни субјекат модернизације (попут чувених Таузенда и Коука, у Енглеској 18. века; види Trevelyan, 1982: 320-1). Од државе се, у том смислу, тражило само да омогући правну сигурност (тзв. трпна, либерална држава). Насупрот томе, у каснијим таласима, одлучујућу важност је попримала тешка индустрија за коју је био неопходан крупни капитал. Њега више није могао да обезбеди ни један богат појединац, то је могла да уради само - држава. Она постаје главни прикупљач капитала и инвеститор (преко државних кредита и концесија), а у неким случајевима и главни организатор и корисник модернизацијских подухвата.

Али, држава у земљама закаснеле модернизације добија одлучујућу улогу не само на пољу прикупљања капитала. Њена друштвена функција је и иначе далеко већа. Прво, закаснела држава мора убрзано да заврши процесе националне интеграције и стварања друштва - задатак који су земље из првог таласа модернизације решавале натенане, некад и вековима. Друго, и међународно привредно окружење није исто као у 18. веку. Места у светској подели рада су већ заузета, па је сад држава та која мора додатно да штити младу индустрију. И треће, сама држава је у 19. веку скупља и захтевнија него у 18. веку. Ту су нова војна и полицијска технологија, нова средства општења и саобраћаја, нова средства управе.

Тако, организационо и привредно јака држава зрелог 19. и раног 20. века повлачи за собом јачање ауторитаризма барем из три разлога. Најпре, да би се дошло до додатне акумулације и покренула модернизација неопходно је да управна елита присвоји већи део оствареног народног дохотка. А то се може урадити само репресијом. Друго, организационо јака држава значи јаку бирократију, полицију и војску, а у традиционалистичким друштвима слој који попуњава те дужности јесте аграрна аристократија. Земљишно племство је, међутим, веома конзервативан, па и политички реакционаран друштрвени слој. И треће, земља у којој је држава главни привредни организатор, али и најјачи купац и поручилац, доводи до феномена тзв. слабог грађанства. Буржоазија је овде економски зависна од државног апарата, а економска зависност води политичкој, па и културној зависности. Зависна буржоазија постаје лако пријемчива за политичке назоре конзервативне управне елите, а склона је да преузме чак и њене културне обрасце понашања.

Тако се у друштвима закаснеле модернизације, као учинак деловања ова три каузална механизма, ствара тзв. *ауторитарна класна коалиција*. Њу чине државна бирократија, конзервативна аристократија и зависна буржоазија. Та коалиција није у стању да приведе модернизацију крају, односно да изврши потпуну модернизацију - да осавремењење привреде употпуни са одговарајућом политичком и културном модернизацијом. Друштво запада у стагнацију, или ауторитарне елите губе компас и уводе земљу у мегаломанске ратове који се завршавају општим друштвеним сломом.

Друго објашњење зашто закаснела модернизација производи политички ауторитаризам заснива се на својевременим увидима Галенсона и Швајница о парламентаризму као ограничавајућем чиниоцу у капиталним инвестицијама (Galenson, 1959; Schweinitz, 1959). Наиме, сваки талас привредне модернизације подразумева улагања у нову технологију. Да би се обезбедио новац за то он мора да буде од некога одузет. Замислимо неко демократско друштво у ком, уз парламентаризам, постоји и високи степен материјалне једнакости. Да бисте обезбедили стопу инвестиција од, рецимо, 20% годишњег националног дохотка за толико морате да смањите плате целокупном становништву. Влада која тако

нешто уради извесно је да ће да се суочи са таласом штрајкова и да изгуби наредне изборе. Међутим, замислимо сада друштво у коме, на једној страни, влада политички ауторитаризам, а на другој страни, постоји озбиљна неједнакост у имовини и приходима. Нека у том друштву владајућих 10% становништва има 90% имовине и 90% прихода. Сада ће стопу инвестирања од 20% бити много лакше остварити, јер и са 70% годишњег националног прихода земље оних 10% становништва може сасвим лепо да живи.

Ако погледамо историјске чињенице видећемо да се "органиска модернизација" остваривала управо у условима датим у нашем другом примеру. Британија је у 18. и 19. веку била земља изразитих имовинских и доходовних неједнакости. Још 1911. године 1% становништва располагало је са 69% националног богатства, а 1914. само 10% домаћинстава живело је у властитој кући или стану (Saunders, 1990: 35). Исто тако, Британија је у 18. и 19. веку била далеко од данашњег идеала демократске управе. Још 1832. године свега 5% одраслог становништва Британије имало је право гласа, при чему се гласало јавно! Удео грађана са бирачким правом повећао се до 1867. на свега 16%, али је још 1884. године био скромних 28% (процент који је, ваља рећи, у Србији пређен већ 1848. године). Тајно гласање је у Британији уведено тек 1872. године, а тек после 1. светског рата постотак бирача је скочио на значајних 74% (Васовић и Гоати, 1994: 30).

Очигледно да је у Британији, али и у другим западним земљама¹, индустријализација претходила увођењу демократије (у нашем данашњем смислу), и то неколико деценија. То значи да су модернизаторски слојеви (тј. више и управне класе) имали довољно могућности за несметане капиталне инвестиције пре него што су оне ограничене синдикалистичким и редистрибутивним захтевима. У условима ограничене демократије и синдикалних права они су могли лакше да дисциплинују радну снагу и ограниче потрошњу најширег становништва. Уз то, одсуство других земаља у којима би постојала већа синдикална или политичка права и бољи стандард није подстицајно деловало на потрошачка очекивања најширег становништва, што би онда водило политичком притиску и заустављању инвестиција.

У земљама закаснеле модернизације, међутим, за деценију или две ваљало је надокнадити заостатак од можда стотину година. То је значило да инвестиције морају бити много веће у јединици времена, а тиме је и репресија модернизаторске елите постајала концентрисанија и израженија. Али, сада је та репресија била у нескладу са нивоима демократије и друштвене слободе оствареним у већ модернизованим државама. Национална културна елита, која се најчешће образовала управо у земљама органске модернизације, почињала је да позива домаће становништво на отпор, захтевајући више друштвене правде и више демократије. Да би задржала високу стопу инвестиција модернизаторска елита је морала да сломи овај отпор, што је водило јачању репресије, а ова је још више подстицала радикализам традиционалистичко-популистичких снага.

Постојала су два најчешћа излаза из ове кризе, али су оба значила успоравање модернизације. Први је подразумевао попуштање модернизацијске елите пред популистичким притиском, што је водило постепеној демократизацији политичког поретка. Нови поредак доносио је владе које су почивале првенствено на гласовима најбројнијег доњег слоја. Пошто су најсиромашнији желели да живе боље, а не исто или горе, такве владе су вршиле прерасподелу имовине или прихода. Ова прерасподела водила је већим платама и већој потрошњи, а то је значило мање инвестиције. Резултат је био значајно успоравање, па и одсуство развоја. Најбољи пример овог излаза из кризе јесте Индија. Тамо је пуни парламентарни поредак успостављен још 1947. године, али је за пола века Индија слабо напредовала - национални доходак по глави становника у њој је данас и даље испод \$400.

Други излаз из кризе модернизације значио је снажење репресије модернизаторске елите, јачање традиционалистичко-популистичке контраелите и - револуцију. На власт су долазили комунисти (популистичке снаге) или верски/национални фундаменталисти (традиционалистичке снаге). У оба случаја више није било ништа од модернизације западног типа. Комунисти су уводили господство неуспешне државне својине, са скупом и спором управом, а фундаменталисти су земљу изводили из светског привредног система и друштвено и политички је изоловали од Запада. Примери овог другог излаза из кризе јесу Куба и Иран.

Коначно, постојао је и трећи излаз, али њим је до сада успело да прође само неколико земаља. Тај трећи пут подразумевао је такву модернизаторску елиту која се успешно одупирала свим популистичко-традиционалистичким притисцима и истрајавала на путу економске модернизације. И тек

---

¹ Слично је било и у другим земљама. У САД се све до 1865. гласало јавно, а бирачко право је било значајно ограничено својинским или пореским цензом. Посебан проблем била је расна дискриминација. Удео црнаца уписаних у бирачке спискове све до 1956. године није био већи од 5% у Мисисипију, 10% у Алабами, или 20% у Вирџинији (Васовић и Гоати, 1994: 47). У Данској је министарска одговорност парламенту *de facto* уведена тек 1901. (*de jure*, уставом 1915), а слично је било и у Шведској.

када је привредна модернизација била у потпуности довршена, елита је приступала потпуној демократизацији политичког, и уопште друштвеног поретка. Тим путем су успешно прошле само две земље - Јужна Кореја и Тајван.

Случај Јужне Кореје и Тајвана (види опширније у Антонић, 2003: 63-69) као да потврђују тезу да успешна закаснела модернизација мора да буде ауторитарна. Њихови примери су толико уверљиви да тврђу да што је веће закашњене то изразитија мора да буде државна принуда, заступају данас - истина у мање јаком облику него марксисти - чак неки представници неолиберализма (попут Семјуела Хантингтона²). Ипак, да ли закаснеле земље збиља морају да и данас прођу кроз чистиште ауторитарне модернизације? Случај Јужне Кореје и Тајвана изгледа да не може бити прихваћен као општи узор делотворне закаснеле модернизације зато што постоје бар још две променљиве које се, у позивању на овај случај, не узимају у обзир.

Прва променљива, која није била присутна у већем броју других земаља чије елите су покушале убрзану модернизацију, јесте особени геостратешки положај Јужне Кореје и Тајвана, и са тим повезана *голема финансијска подршка* САД (Сандерсон, 1995: 225-6). И једна и друга земља играле су суштински важну улогу у борби против комунизма у Азији - Јужна Кореја у борби против СССР и Северне Кореје, а Тајван у борби против Кине. Отуда је произашла и велика новчана помоћ САД, која је била битан чинилац у иницијалном моменту модернизације (крај 1950-их и почетак 1960-их). Јужна Кореја је 1954. године 33% буџета попуњавала из стране помоћи, 1956. године овај удео се повећао на 58%, а 1960. године удео стране помоћи још увек је износио читавих 38% буџета. Само САД су Јужној Кореји годишње поклањале између 200 и 365 милиона долара (прва бројка се односи на почетак 50-их и средину 60-их, а друга на 1956. годину). Између 1946. и 1978. САД су Јужној Кореји дале новаца и зајмова готово колико и свим земљама Африке!³ И Тајван је од 1951. почео да прима издашну економску помоћ од САД, која ће до средине 1960-их изнети укупно 1,5 милијарди долара. Све ове бројке изражене су у тадашњим доларима, који су по куповној снази равни пет до шест данашњих долара, тако да наведене цифре ваља множити бар са пет да бисмо добили њихову данашњу вредност⁴.

Током 1960-их година непосредна финансијска помоћ САД Јужној Кореји и Тајвану постепено се смањивала, али је америчка влада зато широм отворила своје тржиште за робу из ових земаља. САД су биле убедљиво најважнији спољнотрговински партнер за Јужну Кореју и Тајван (све до деведесетих година 20. века преко 40% њиховог извоза ишао је на тржиште САД), а видели смо да се прилике у том смислу ни до данас нису суштински промениле. Разумљиво да на овакву дарежљивост и отвореност најмоћније капиталистичке државе није могла да рачуна већина осталих земаља закаснеле модернизације - а пре свих оне из комунистичког табора.

Наравно, било је и неразвијених земаља које су САД једнако добро помагале као Тајван и Јужну Кореју. Рецимо, комунистичка Југославија је 1950-их примала бесповратну помоћ од САД у износу од тадашњих стотинак милиона америчких долара годишње, а само у раздобљу 1974-1981 Титова СФРЈ добила је позајмица са Запада у износу од 16,4 милијарде ондашњих долара (види опширније у: Антонић, 2002б: 50; 57). Такође, и Индија је у периоду 1946-1978 од САД примила неких 9,6 милијарди долара помоћи (Сандерсон, 1995: 225). Међутим, нити Југославија ни Индија, упркос оволикој новчаној подршци, нису успеле да се пробију у круг развијенијих држава. Тако долазимо до другог чиниоца који је деловао у случају Тајвана и Јужне Кореје - *тржишно-капиталистичке посвећености владајуће елите*.

Југословенска политичка елита бринула се пре свега о комунистичкој идеологији и о изградњи "социјалитичког самоуправног система", а много мање о привредној успешности. Када год би се нашла у недоумици шта да изабере - економску ефикасност или идеолошку доследност, она је бирала ово друго.

---

² По њему, економија и политика су поприлично самосталне области, тако да је могуће достићи западна друштва у економији, а да се политички поредак не мора демократизовати (Huntington, 1998). Наравно да се у западнохришћанском цивилизацијском кругу поставља и питање демократије, али увек је боље прво ићи на економску либерализацију, па тек после на политичку. Грешка Горбачова састојала се управо у томе да је желео истовремено и једно и друго, док су Кадар и остали Мађари паметније поступили и сачекали са демократизацијом. Хантингтон, који је својевремено хвалио политичку стабилност комунистичких земаља као претпоставку економског развоја (Huntington, 1968), данас упозорава вође закаснелих земаља да треба да имају "политичке храбрости да својим народима краткорочно наметну високу цену потребну за остварење дугорочних користи" (Huntington, 1994).

³ Јужна Кореја је примила 6 милијарди долара помоћи и зајмова, а афричке земље 6,9 милијарди; цела Латинска Америка је, у исто време, добила свега 14,8 милијарди! (Sanderson, 1995: 225).

⁴ Посебно је била издашна војна помоћ. Јужна Кореја и Тајван су, 1955-1978, добиле 9,0 милијарди долара америчке војне помоћи, док су цела Латинска Америка и цела Африка добиле укупно свега 3,2 милијарди долара! (Sanderson, исто).

Осим тога, југословенски комунисти су се представљали као заштитници радничке класе и, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, сасвим су попустили пред неумереним потрошачким захтевима "самоуправљача". Тако је рођердано не само оних 16 милијарди долара западних позајмица, већ и добар део претходне акумулације. И индијска политичка елита морала је да поправља безнадежно тешке животне прилике дела свог становништва, а тај део се рачунао у десетинама, па и стотинама милиона људи. У Индији чак и да је свих десетак милијарди долара америчке помоћи отишло у инвестиције, питање је да ли би то било довољно за знатније поправљање стандарда ове земље која данас броји милијарду становника.

Тајванска и јужнокорејска елита, међутим, није се поводила за идеолошким привиђењима, нити је морала да брине о стотинак милиона гладних уста. Главни извор њене политичке легитимације била је управо економска успешност (Вратуша-Жуњић, 1995: 54-5), и она се могла слободно посветити улагању у извозни сектор и подстицању тржишно-капиталистичке утакмице. И све док остале друштвене елите Јужне Кореје и Тајвана нису толико ојачале да је њихов притисак у правцу демократизације постао неиздржљив, владајућа политичка елита је могла сву своју пажњу да усмерава на високе стопе раста индустријске производње и извоза.

Ипак, рећи ће присталица теорије ауторитарне модернизације, остаје чињеница да су само две ауторитарне земље оствариле овако брзи раст а да нема ни једног одговарајућег противпримера из табора демократских земаља. Да бисмо испитали ту тврдњу, погледајмо велико искуствено истраживање Пжеворског и сарадника чији су налази сабрани у књизи *Демократија и развој: политичке институције и благостање у свету 1950-1990* (Przeworski et al., 2000). Како би упоредили ауторитарне и демократске режиме по економској делотворности, као и по способностима за убрзани развој, Пжеворски и сарадници су проучили развој 141 земље, у којима су изнашли 238 режима - 105 демократских и 133 ауторитарних. Када су их упоредили, показало се да је стопа раста народног дохотка по глави становника била збиља већа у ауторитарним (4,42%) него у демократским режимима (3,95%). То је значило да се народни доходак у ауторитарним порецима удвостручавао за 15,8 година а у демократским за 17,7 година (Прзеворски ет ал., 2000: 146). Међу земљама са највишим стопама раста производње готово да није било демократских режима. Листа земаља са просечном стопом раста од 7% годишње (што је значило удвостручење производње за 10 година) састојала се првенствено од диктатура (једини демократски изузетак био је Бахами). На први поглед, ови су подаци у свему потврђивали тезу о ауторитарној модернизацији.

Међутим, Пжеворски и сарадници дошли су до налаза који су бацали сасвим другачије светло на ову тезу.

1. Диктатуре јесу остваривале најбржи развој, али и најспорији. Листа земаља са растом производње мањим од 1% (укључујући и негативан), током најмање седам година, такође је била састављена готово искључиво од диктатура (једини изузетак била је демократска Венецуела; Przeworski et al., 2000: 176).
2. Постоји статистички јака веза између развијености и облика режима. Ауторитарни режими се јављају више у сиромашнијим, демократије више у богатијим земљама. У земљама до 1.000 долара народног дохотка по глави становника, ауторитарне земље чине 93% узорка, а међу земљама преко 6.000 долара *BDP per capita*, демократске земље чине 92% узорка (Przeworski et al., 2000: 147). Стога, ако су из великог броја сиромашних ауторитарних режима произашле само две-три богате ауторитарне земље, онда статистички није никакво изненађење да од двадесет пута мање сиромашних демократија не изађе ни једна богата демократија.
3. И демократске земље су такође остваривале брзи и дуготрајни раст. Само што тај раст, због боље полазне основе демократских земаља, статистички није могао бити тако спектакуларан као код веома неразвијеног Тајвана, Јужне Кореје и - додају Пжеворски и сарадници - Тајланда. Тако је, рецимо, демократски Јапан у проучаваном раздобљу (1950-1990) забележио скок БДП по глави становника са \$1.768 на \$14.317, а такође демократска Малта, након стицања независности (1964) па до краја изучаваног периода (1990), имала је повећање *BDP per capita* са \$1.377 на \$6.627.
4. Ауторитарни режими свој развој заснивају више на увећавању радне снаге (тзв. ефикасном активирању резерви), док демократски режими привредни развој заснивају на делотворнијој употреби радне снаге. Отуда је радник у демократским режимима продуктивнији и - боље плаћен. Просечна производња по раднику у развијеним земљама (са преко 3.000 долара *BDP pc*) у ауторитарним режимима износи \$6.843, а у демократским режимима \$9.054, а његова просечна плата је у ауторитарним режимима \$2.058, а у демократским \$7.116. А главни проблем модернизације управо се и крије у успешном преласку са радно-екстензивне и радно-експлоативне производње на радно-интензивну и високо-продуктивну привреду.

5. Модернизација најсиромашнијих земаља није ствар облика режима. Ма какав режим био, он не може да из становништва извуче новац неопходан за инвестиције. И док средње богати и богати ауторитарни режими (тј. сви они са преко 3.000 долара BDP *pc*) збиља инвестирају већи удео BDP од средње богатих и богатих демократских режима, сиромашни ауторитарни режими, напротив, не инвестирају више од сиромашних демократских режима (сиромашни демократски режими имају већу стопу инвестиција од сиромашних ауторитарних режима⁵). Једноставно, владе сиромашних земаља, без обзира да ли су ауторитарне или демократске, не могу од својих грађана да узимају новац за инвестиције јер га ови и не зарађују.

Сиромаштво, стога, као да не оставља простор за било какву - ауторитарну или демократску - развојну политику. Зато није чудо да се, заправо, у досадашњој светској историји врло мало сиромашних земаља успело развити. Према рачуници Пжеворског и сарадника, од 43 земље чији је BDP *pc*, на почетку разматраног раздобља, био испод \$1.000 само су Тајван, Јужна Кореја и Тајланд (или 6% њих) успеле да пређу \$3.000 BDP *pc*, док је готово две трећине њих (62% или 30 на броју), завршне 1990. године остао управо тамо где је и био 1950. - на нивоу до \$1.000! Слично је било и по осталим BDP *pc* категоријама развијености. Штавише, изгледа да се разлика између развијених и неразвијених земаља, шире историјски посматрано, све више продубљује. Најразвијеније земље су по националном доходу по глави становника 1750. године биле 1,8 пута богатије од најсиромашнијих, до 1860. постале су пет пута богатије, до 1913. десет пута, до 1950. осамнаест пута, до 1977. двадесетдевет пута, а данас и свих 59 пута! (Sanderson, 1995: 203; 215).

У сваком случају, земље које су се једном нашле у тзв. ступици неразвијености (*low-level trap*; Przeworski et al., 2000: 162) тешком муком могу из ње да изађу. Два пута која Волерстин помиње (Wallerstein, 1979) - уздање у сопствене снаге (*self-reliance*) и уличење прилике (*seizing the chance*) - омогућила су модернизацију великих земаља XIX и раног XX века (Немачке, Јапана и, донекле, Русије). Али, та два пута, због оновремене привредне и политичке глобализације, више нису могућа - поготово не за мале и средње земље. Остаје, дакле, само трећи Волерстинов пут уласка у клуб - бити позван у њега (*development by invitation*). Тим, тренутно јединим доступним путем прошли су не само Јужна Кореја и Тајван, већ, много раније и Шведска и Шкотска, недавно и Шпанија и Португалија, данас њиме иду Пољска и Мађарска, а сутра ће се на њему, вероватно, наћи и Румунија и Бугарска. Тај трећи пут се не отвара увек, већ само у изузетним привредним и политичким приликама - у доба узлета светске економије (Кондратијевљева А фаза), када се у горњим собама система указује извештај слободан простор за најупорније придошлице са доњих спратова. Још боље ако су те придошлице и политички значајне, тиме се једним потезом свршавају два посла. Али, позив за прикључење није сталан, и он се може повући са силазном путањом светске економије (Кондратјева Б фаза), или са променом геостратешких прилика (пример СФРЈ, с почетка деведесетих).

Можда још само савремена, двомилијардска Кина може себи да допусти самосталнији пут модернизације, на ком ауторитарни поредак може да одигра извесну улогу. Али, мајушне земље, чак и када броје десетак милиона душа, тешко да имају икавог избора. Оне морају да чекају позив, а онда да стрпљиво и упорно следе пријемна правила елитног клуба у који желе да се упишу. Та правила се, међутим, не састоје само од привредних и технолошких прописа, већ и од чврстих правно-политичких, па и културних норми међу којима једно од највиших места заузима управо - демократија. Отуда покушаји појединих властодржаца из земаља-кандидата да позивањем на јужнокорејски и тајвански ауторитарни преседан оправдају личне недемократске потезе не само да су морално упитни, већ су и суштински - антимодернизацијски.

Модернизација у Србији: три недовршена таласа...

Могло би се рећи да је у Србији до сада било три већа таласа модернизације. Први се збио између 1880. и 1912. и он је био део, према рачуници Трајана Стојановића (1997: 142), другог покушаја индустријализације балканских земаља. Други већи талас модернизације можемо сместити између 1929. и 1941, и он одговара четвртог Стојановићевом покушају балканске индустријализације. Коначно, трећи велики талас модернизације у Србији, између 1946. и 1979, поклапа се са петим и шестим таласом индустријализације на Балкану, по Стојановићу.

⁵ Сразмера удела инвестиција ауторитарних и демократских земаља (у процентима BDP *pc*) је: за земље до \$1.000 - 8.79: 10.14, од \$1.000 до \$2.000 - 13.66: 13.17, од \$2.000 до \$3.000 - 17.83: 17.93, од \$3.000 до \$4.000 - 20.47: 19.42, од \$4.000 до \$5.000 - 23.75: 21.57, од \$5.000 до \$6.000 - 25.48: 23.50 и преко \$6.000 - 29.92: 25.00; укупно, то даје срезмеру од 14.25: 20.90; Przeworski et al., 2000: 146.

Како су они изгледали и због чега се ни један од њих није завршио потпуним успехом?

Први талас: 1880-1912. Србија је годину своје независности (1878) дочекала у бедном стању. Целокупну индустрију Србије сачињавали су још 1881. године: једна војна фабрика, две пиваре, две стругаре, једна барутана, једна циглана, једна творница бомбона, 14 парних млинова и неколико радионица сапуна, коже и текстила (ИСН, 1994: 10). Железница није постојала, а путеви су били лоши и тешко проходни. Огромну већину становништва сачињавали су сељаци (88%), који су били неписмени (преко 90%) и располагали са малим комадима земље (73% поседа било је мање од 5 ха; ИСН, 1994: 99).

Главни покретач, па и носилац модернизације у овом таласу била је управљачка елита. Она се нарочито истицала у првих двадесет година овога таласа, будући да је предузетничка елита била одвећ слаба да би могла значајније да утиче на јавне послове. Тада је модернизација обављана ауторитарним начином, указима и преко чиновничког строја, често сасвим против воље становништва. Модернизоване су првенствено државна управа и јавне установе. Укинута су сви остаци турског феудализма (у крајевима ослобођеним 1878), уведена стајаћа војска, промењено целокупно наоружање, поправљен порески систем, основана је Народна банка и већи број новчаних завода, подигнута Академија наука и уређена училишта, уведена обавезна основна настава и извршена реформа судства (Мијатовић, 1996). Али, радило се и на модернизацији саобраћаја и привреде. До 1888. године већ је било изграђено 552 км пруга, до 1896. отворено је неких 14 знатнијих индустријских предузећа, а број рудника угља и метала је утростручен (ИСН, 1994: 11-12).

И док су модернизација јавне управе и јавних установа финансирани из пореза, становништво је било одвећ сиромашно да би се из њега на било који начин могао извући новац за економску модернизацију. За то је послужио инострани капитал, које је влада привлачила повластицама. Држава је подстицала и домаћу индустрију пореским олашкницама, царинским ослобађањима, погодностима у превозу, давањем кредита и слично (ИСН, 1994: 102). До 1896. године у Србији се већ створио слој богатих људи, међу којима је било неколико милионера и више полумилионера.

Оваква "ауторитарно-капиталистичка" модернизација није, међутим, била довољно брза. Још крајем 19. века 84% становника и даље је живело од пољопривреде, сточарски и ратарски производи чинили су највећи део извоза, при чему је 86% робе извожено само у једну земљу - Аустроугарску. Једино увозом могле су бити задовољене потребе домаћег становништва за индустријском робом. Мајски преврат из 1903. године, донео је, међутим, не само увођење пуног парламентаризма, већ и снажнији утицај домаћих предузетничких и не-чиновничких слојева на државну политику. У скупштинским сазивима 1903-1912. око 34% посланика чинили су индустријалци, трговци, инжењери, предузимачи и занатлије (27% пољопривредници и 39% јавни службеници и слободна занимања; ИСН, 1994: 179). Овај део друштвене елите искористио је тзв. царински рат са Аустроугарском (1906-1911) за осамостаљење домаће индустрије и њен убрзани раст. Захваљујући слабијој конкуренцији стране индустријске робе и повећаној бризи државе за подстицање домаће индустрије, у раздобљу 1905-1911. вредност производње српске индустрије се уседмостручила!⁶ И поред губљења аустроугарског тржишта⁷, дошло је и до значајног повећања извоза од 37% (1906-1910), а приходи српског државног буџета су, између 1904. и 1914. удвостручени (ИСН, 1994: 175; 178). Настављена је и убрзана изградња железничке мреже, па је Србија 1914. годину дочекала са три пута дужим пругама (1.664 км наспрам 552 км) него што их је било 1888. године (ИСН, 1994: 176).

Ову "парламентарно-демократску" фазу капиталистичке модернизације зауставили су, међутим, наступајући ратови (1912-1918). У тим ратовима готово да је протраћен највећи део дотадашњих модернизаторских добитака, барем на привредном плану. У ратовима 1912-1918. Србија је изгубила 800.000 људи (тј 24% свога становништва) или сваког другог мушкарца између 18. и 55. године (Исић, 1995: 26) - дакле главнину радне снаге. Укупна цена Балканских ратова (1912-1913) изнела је читавих милијарду динара (ИСН, 1994: 196), или цео годишњи национални доходак, или пет целокупних годишњих буџета, или тринаест година индустријске производње у Србији. Ратна пак штета за Први светски рат (1914-1918) процењена је на још 13 милијади динара (Исић, исто) - или тринаест годишњих националних доходака (по ценама из 1911), или 65 годишњих буџета или 169 година индустријске производње из 1911. године! То чини укупно невероватних 182 изгубљених индустријских година за Србију!

⁶ Док су, 1904. године, 93 предузећа која су запошљавала 4.623 радника производила робе у вредности од 8,9 милиона динара, 1910. године било је већ 428 предузећа која су запошљавала 16.095 радника и производила робу од 74,3 милиона динара (ИСН, 1994: 176).

⁷ Удео извоза у Аустроугарску у укупном експорту пао је, до 1907. године, са 86% на 16%.

Други талас: 1929-1941. Србија се, након 1918. године, нашла у новој, великој држави као њена средишња земља. Одмах ваља рећи да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, према многим мишљењима, била као створена за брзу и успешну привредну модернизацију.

"Богатство државе сировинама је било између два рата толико, да је у то време постојала неограничена могућност за развој индустрије... Готово да није било руде које није било у Југославији, па је ретко која земља у Европи онога времена имала тако разноврсно рудно благо... Краљевина СХС је била у Европи најбогатија држава железном рудом, и једна од најбогатијих у свету... По богатству налазишта бакарне руде Краљевина СХС налази се на првом месту у Европи... Југославија заузима прво место у Европи у производњи оловне концентрисане руде, а на другом је месту у производњи цинкане руде... Југославија је са својим бокситом омогућавала седми део светске производње алумијума... Резерве угља рачунале су се на 2.331 милион тона, а водене снаге при ниском водостају на преко 3.500 милиона КС... Једино су у Европи Француска и Италија биле испред Југославије у погледу богатства водених снага... Површина шума од 31,7% целокупне површине државе пружала је могућност за развој свих врста индустрије дрвета... Што се тиче основног услова за развој индустрије - одређене густине становништва - нова држава га је испуњавала. Демографски, Краљевина СХС је била држава у којој је популација била веома повољна, јер се у првој деценији становништво повећало за 15,9% тј. за 1.926.715 становника... Повољан природно-географски положај [...врло је блиска својим увозним и увозним тржиштима; ...долином Дунава, Саве а затим моравско-вардарском и маричком долином преко ње су водиле важне међународне саобраћајнице...] стварао јој је услове да постане посредник између индустријског Запада и аграрног Истока, као и да се сама развије у правцу значајније индустријско-аграрне земље" (Ђуровић, 1986: 32; 34; 35; 280; 279; 36; 185; 32; 27; 24-25; 32).

Најважније што је Краљевини недостајало био је - капитал. Капитал за отварање рудника и хидроелектрана, капитал за изградњу путева и пруга, капитал за утемељење индустријских погона и прерађивачких творница, капитал за електричну и телефонску мрежу... Капитал је могао да дође из домаћих или страних извора. Али, ни један од тих извора у првих десетак година живота Краљевине (1918-1929) управљачка елита није искористила.

Истина, домаћи извори капитала нису били превелики. Становништво је иначе било сиромашно, а неки његови делови ратом сасвим упропашћени. Политичкој класи такође није било згодно да своје главне гласаче - сељаци - одбија фаворизовањем индустрије на рачун пољопривреде. Ипак, управљачка елита се понашала тако као да јој није било стало до подизања домаће индустрије. Није било никаквог општег плана привредне политике, а понајмање индустријске. Уместо да помогне приватној иницијативи у изградњи домаће индустрије, влада ју је спутала извозним царинама и слободном конкуренцијом увозне робе. Главне производе тешке индустрије (вагоне, локомотиве, пруге итд) влада је лагодно набављала на рачун репарација из Немачке. Није јој падало на памет да би можда, уместо готове робе, било боље увести машине и индустријска постројења, како би се ударили темељи домаће државне индустрије. Елита је била опседнута борбама око уређења и преуређења државе, а привреда ју је занимала само као средство попуњавања буџета. "На Балкану је највећи капиталиста (увек) била држава", уочава Трајан Стојановић (1997: 264). А пошто је у Краљевини, у првој деценији њеног постојања, тај капиталиста био поприлично равнодушан према индустријској модернизацији, јасно је зашто је овде индустријализација текла спорије него, рецимо, у суседној Мађарској или Румунији (Ђуровић, 1986: 209).

Из истог разлога - због равнодушности па и одбојности елите - нису могли бити ваљано искоришћени ни страни извори капитала. Странци су се доста занимали за улагање у Краљевину. Већ је поменуто богатство тадашње Југославије у рудама, шумама и енергији, а и радна снага је била јефтина. Отуда, док се у Америци, или Британији капитал морао задовољити са стопом приноса од 3% до 6%, у Краљевини је он, двадесетих и тридесетих година, доносио ренту 20% до 30 одсто⁸. Стога је, нарочито у доба полета светске привреде (1918-1929), доста иностраног капитала било расположено за улазак у земљу. Међутим, управљачке елите су се или бојале странаца, или су биле сасвим равнодушне према овим могућностима. "Не треба нам индустрија која је условљена повећањем анационалног духа у већини градова преко Саве и Дунава, где је тај дух јако лош", каже се у једном спису Министарства трговине и индустрије, од 16. октобра 1925. године (наведено у Ђуровић, 1986: 48). Такође читамо како се домаћи индустријалци, увек жедни новог капитала, непрестано жале на владу да кочи страна улагања. Влада неразумљиво одуговлачи са давањем дозвола предузећима за дугорочне позајмице из иностранства, или

⁸ Ђуровић, 1986: 46; рудници Трепче 1933-1937 давали су дивиденду од 16-30% годишње, а вредност акција рудника су само после пет година рада скочиле 30 пута!

одбија да пружи државно јамство приликом уговарања кредита, гунђали су индустријалци (исто, 42-4).

Заостајање у развоју индустрије Краљевине, због оскудице у капиталу, наступа већ 1923. године и траје наредних шест година, дакле управо током времена у ком светска привреда доживљава успон. Уследиће, затим, краљев удар од 6. јануара 1929. Нова влада проглашава крај политичким расправама и објављује своју жељу да се делатно укључи у привредне послове. Коначно се скидају царине са увоза индустријских и погонских машина, објављује се крај аграрном протекционизму, привредне ресоре по први пут не држе политичари већ стручњаци (махом из Хрватске), бановине се уобличавају као привредне а не политичке јединице... Али, ове мере долазе у најнезгодније време, управо када започиње суноврат светске привреде. У наредним годинама (до 1933) индустријска производња у глобалним оквирима пашће за трећину, а трговинска размена чак за три петине. На светској пијаци пољопривредни производи се све мање траже, што обара њихове цене. А све мања потражња за индустријским производима чини да и њихова вредност пада. Пошто жито из Краљевине тешко налази купца, цене пољопривредних производа у земљи до 1934. пашће за 40% (Мирковић, 1968: 318). Како се ионако невелика куповна моћ сељака преполовила, и цене индустријских производа падају за преко 40% (исто, 329). Привреда Краљевине у дубокој је кризи.

И управо у тој кризи влада коначно креће са нешто активнијом економском политиком. Али, потребно је да прође четири године како би управљачка елита схватила да се сељаку најбоље може помоћи ако се на домаћем тржишту повећа потражња за његовим производима. И да се то најбоље постиже увећањем индустријског становништва. Први српски политичар и наш први премијер за кога се може рећи је имао модерну економску визију и био јасно про-индустријски расположен, био је Милан Стојадиновић (живео 1888-1961, на челу владе од 1935. до 1939).

Стојадиновић је био "велики финансијски стручњак, и посебно изврстан познавалац науке о новцу" (Казимировић, 1995: 0533), "сналажљив и луцидан финансијер, вешт у практичним пословима и економској политици" (Пејић, 1976: 242)⁹. Као премијер, био је решен да унутрашњу и спољњу политику стави у службу економије, и био је први (и вероватно једини) српски политичар који је то збиља успео да уради. "У његовој политици економски моменти стално су доминирали над политичким, док обрнутих ситуација поправљања економских, ради одржавања добрих политичких односа није било" (Пејић, 1976: 266).

Доследно је спроводио политику јавних радова како би повећао куповну моћ становништва. Градио је пруге у брдским пределима, нове путеве, поправљао и проширивао луке, изграђивао обалоутврде и канале. Тако је запослио око 150.000 људи. Ситним и средњим сељацима укинуо је добар део дугова (не само према држави). Тако је повећао и њихову куповну моћ. Посебно се занимао напретком индустрије. Захваљујући, између осталог, и његовом настојању, отворена је нова рафинерија бакра у Бору (оцењена као "последња реч модерне технике, једина таква у Европи"; Ђуровић, 1986: 276), као и значајне рафинерије олова у Трепчи и алумијума крај Шибеника. За његове владе подигнуто је укупно 111 нових фабрика и основано сто нових индустријских предузећа (у 92% случајева са домаћим капиталом). Изграђене су и бројне нове електричне централе и нови далеководи (види листу у Ђуровић, 1986: 193). Ипак, "централно место Стојадиновићевог индустријског програма била је изградња тешке индустрије" (Ђуровић, 1986: 214). Њену основу чинили су државни рудници железца у Љубији и Варешу, топионица и ливница у Варешу и железара у Зеници, сви у државном власништву и обједињени у предузећу "Југострој". На иницијативу Стојадиновића почело се и са стварањем авиоиндустрије у Земуну и аутоиндустрије у Раковици, отворена је фабрика сумпорне киселине "Зорка" у Шапцу, а произведена је и прва домаћа локомотива (Сава).

"Радна влада" Милана Стојадиновића (данас би се то рекло - "експертска влада") имала је сасвим леп привредни учинак. По први пут после дужег времена буџетске године завршаване су са суфицитом. Тако је до 1938. године уштеђено 1,4 милијарди динара. И у спољној трговини остварен је суфицит од милијарду динара, што је уједно био и најповољнији биланс у дотадашњој историји земље (Ђуровић, 1986: 213). Ови финансијски успеси послужили су влади као основ за унутрашњи зајам од 4 милијарде

⁹ Након дипломирања на финансијско-економском одсеку Правног факултета (претечи Економског факултета), Стојадиновић је провео четири године на стручном усавршавању у Минхену, Берлину, Паризу и Лондону. Тамо је и припремио своју докторску дисертацију "Немачки буџет", коју је одбранио на Правном факултету, где је и сам почео да предаје науку о финансијама. Као човек са широким везама у иностраним новчарским круговима, именован је и за директора Енглеске трговинске банке. Боравио је на финансијском усавршавању и у САД. Поштовање као "финансијски чудотворац" стекао је када је, као министар финансија 1923. године, успео да изврши монетарну стабилизацију динара, а нарочито пошто је 1934. године, такође као министар финансија, изнашао милијарду динара за отпочињање великих јавних радова без повећања пореза.

динара намењен новим јавним радовима, новим радним местима и новом подизању куповне моћи становништва. Влада је такође иницирала и доношење шестогодишњег привредног плана (1938-1944), првог таквог у историји Србије и Југославије.

Већ ово сразмерно краткотрајно раздобље повећане бриге политичких управљача за индустрију и модерну привреду у статистичком смислу дало је добре резултате (свакако и због ниске полазне основе са којом се поредило). Власт се могла похвалити да је 1938. године, у односу на 1918, број фабрика повећан за 113%¹⁰, број индустријских радника за 87%, а вредност инвестиција за 55% (Stavrianos, 1959: 637). Производња у појединим привредним гранама се утростручила - као, на пример, у рударству и топионичарству Србије 1925-1938. Повећана је и стопа раста друштвеног производа са слабих 3,3% годишње (1911-1932), на скромних али обећавајућих 4,7% (1932-1940; Хорват, 1970: 32). Индустрија је, 1939. године, већ давала 45% вредности националне производње и 52% извоза¹¹, и обезбеђивала више националног дохотка (8,75 милијарди динара) него пољопривреда (6,75 милијарди; Обрадовић, 1995: 84; 154). Уопште, крај тридесете и почетак четрдесетих година донели су бољи живот и наду у сутрашњицу. Трошкови живота су, од 1929. до 1940, пали за једну трећину, куповна моћ динара скочила је за 53%, а реалне радничке зараде су, од 1930. до 1940, скочиле за 32% (ЈСГ, 1989: 74)¹².

Ипак, и поред свег статистичког па и стварног привредног напретка, Србија је у четрдесете године ушла као још увек слабо индустријализована земља. Бар три четвртине њеног становништва и даље је живело од пољопривреде¹³, што је било 3,5 пута више него у развијеној Немачкој или САД, а број неписмених се кретао око 40%, више чак и од суседне Бугарске, или Грчке (види Антонић, 2002б: 32-33). Међутим, главне ране претходних ратова су залечене, а привреда је, концем тридесетих и почетком четрдесетих, најзад ухватила замаха за знатнији раст.

А онда је дошао разарајући Други светски рат. У таласима бомбардовања и непрестаним унутрашњим борбама у Југославији је уништено 36% индустрије и четвртина свих станова и кућа, а укупна ратна штета била је упола већа од оне коју је претрпела Британија и седам и по пута већа од све ратне штете коју је имала Америка! Југославија је изгубила 3,74 годишња национална дохотка, највише од свих савезничких земаља (Петрановић, 1980: 374; Биланџић, 1985: 112-3). Југославија, а с њом и Србија, враћене су бар десет година уназад.

Трећи талас: 1946-1979. Одмах по преузимању власти комунисти су прогласили да је "индустријализација и електрификација одлучујући свенародни задатак" (према Биланџић, 1985: 114). Пошто су, 5. децембра 1946, извршили општу национализацију привреде, били су у стању да знатно повећају улагања у индустрију. Док је у Краљевини улагано 5% народног дохотка у нову производњу, комунисти су овај постотак, у раздобљу 1947-9, подигли на 32%. Успешности "обнове и изградње" допринела је и помоћ СССР-а у опреми и сировинама¹⁴, немачке репарације¹⁵, Унрине испоруке

¹⁰ Само број текстилних фабрика порастао је 1929-1936 десет пута - са 30 на 363; Стојановић, 1997: 262.

¹¹ Вредност извоза индустријских производа из Југославије, 1939. године, била је за преко 60% већа него, рецимо, 1952. године (Обрадовић, 1995: 164).

¹² И поред овако доброг привредног учинка, Стојадиновић је био отеран са власти. И то после добијених избора. Наиме, на изборима 11. децембра 1938. године, Милан Стојадиновић и његова странка (ЈРЗ) освајају 54% гласова и готово пет шестина места у парламенту. Стојадиновић нарочито убедљиво побеђује у бановинама насељеним православним и муслиманским живљем. У београдском округу добија 77% гласова, у Моравској бановини 76%, у Дунавској 72%, у Вардарској 75%, у Зетској 64% итд. Ипак, по тадашњем уставу, влада се није могла одржати без поверења суверена, а Кнезу Павлу Стојадиновић је сметао у намери да постигне споразум са Хрватима. Тако је, 3. фебруара 1939. године, Стојадиновић оборен (Казимировић, 1995: 0536).

¹³ Попис становништва 1941. године није одржан, тако да се о тадашњем уделу пољопривредника закључује посредно, из ранијих пописа. Године 1921. у Србији је било 86% земљорадника, а 1931. 80%, па се може претпоставити да се удео сељака 1941. кретао око 75%. На првом послератном попису, 1948. године, пољопривредници су чинили 71% становника Србије.

¹⁴ Тачан износ вредности совјетске помоћи и данас је непознат. "О томе се ништа поуздано не може закључити, јер се у доступној архивској грађи не налазе документи који би се на то односили, а података нема ни у литератури" (Обрадовић, 1995: 137).

¹⁵ На основу ратне штете Југославија је, преко СССР-а успела да обезбеди 5,6 милијарди динара репарација и 2,7 милијарди динара реституција, што је било само нешто мање (7,9 милијарди) од свих предвиђених инвестиција у тешку индустрију предвиђених, иначе еуфорично нереалним, првим петогодишњим планом (8,4 милијарде; Обрадовић, 1995: 147; 140).

локомотива и камиона¹⁶, а нарочито држање цене радне снаге на минимуму, додатно опорезивање становништва (тзв. народни зајмови¹⁷) и бесплатан рад стотина хиљада младих (тзв. омладинске радне акције¹⁸). Премда је мало ко веровао у пропагандне тврдње комуниста да је индустријска производња већ 1947. године премашила предратну за 21%, а 1948. године чак за 50%, и да је животни стандард 1948. године сустигао онај из 1938. године, није било сумње да је у прве три мирнодопске године Југославија закорачила на пут убрзане индустријализације.

А онда је, средином 1948. године, дошло до сукоба југословенске и совјетске комунистичке олигархије. Совјети су одмах прекинули сваку привредну помоћ и затворили границе свог табора за било коју трговину, а са Западом су југословенски комунисти већ били покварили односе, тако да ни са те стране нису могли да очекују неку помоћ. Што је најгоре, у жељи да докажу правоверност, титовци су, почетком 1949. године, кренули у убрзану "колективизацију", тј. уништавање ситног сељачког поседа. До почетка 1950. године, 340 хиљада домаћинстава утерано је у 6.238 „задруга”. Тако се Југославија, крајем 1950. године, нашла на ивици глади. Чак и према званичним саопштењима - која су увек била више пропагандна него статистичка - национални доходак 1950-1953. не само да није растао, већ је опадао по годишњој стопи од 5,25% (Обрадовић, 1995: 144).

Ствар су спасили Американци, који су брзо схватили геополитички значај Титовог одметништва од Москве. Они су, 1950. године, Југославији дали бесповратну помоћ у храни вредну 95,2 милиона тадашњих долара, или 626,2 милиона долара по снази из 1997. године (прерачунато према ИЦ, 1998). Тако су сачували Југословене од глади (Биланџић, 1985: 163). У наредних пет година, Американци су, заједно са Британцима и Французима, доставили Југославији помоћ вредну још 492,9 милиона долара (Петрановић, 1980: 497), или 3,2 милијарди данашњих долара. Комунисти су, уз то, дигли руке и од "колективизације села", и 1953. године сељацима дозволили иступање из "задруга". Одмах се распало пет шестина њих (Мирковић, 1958: 232), што је довело до постепеног опоравка пољопривреде¹⁹.

Од 1953. године па до 1964. године Југославија ће забележити "изузетних једанаест година развоја" (Михаиловић, 1981: 13). У том раздобљу, друштвени производ ће расти по стопи од 8,0% годишње, а индустријска производња по стопи од 12,4% (исто, 14). За тих једанаест година не само да се друштвени производ земље повећао за 133%, него је земља коначно успела да пређе границу која дели већински аграрно и већински индустријско друштво. Наиме, 1960. године, пољопривреда је, по први пут у историји Југославије, имала мањи удео у друштвеном производу од индустрије, а 1961. године пољопривредно становништво је пало испод половине укупне популације²⁰. Једна важна фаза индустријализације и привредне модернизације успешно је окончана.

Овако плодносних једанаест година комунисти више никада неће бити у стању да понове. Неколико повољних околности сабрало се у том раздобљу, које уједно представља и врхунац комунистичке модернизације Југославије и Србије. Западна помоћ наставила је да пристиже²¹, али се,

¹⁶ Укупна Унрина помоћ Југославији износила је 419 милиона данашњих долара (треба множити бар са седам да би се добила данашња вредност), од чега је 26% представљало помоћ за индустријску обнову (Обрадовић, 1995: 147).

¹⁷ Године 1948. из слабашних плата и пензија становништва прикупљено је 3,5 милијарди динара "зајма", а 1950. године још 3 милијарде.

¹⁸ Вредност радова ОРА изнела је, 1947. године, 13% капиталне изградње, а у раним педесетим година преко милион младих људи годишње радило је бесплатно на изградњи пруга и фабрика (Петрановић, 1980: 448; 509).

¹⁹ Ипак, пољопривредна производња је због ових комунистичких опита имала огромну штету. Чак и према званичним подацима, у првих десет година комунистичке власти (1946-1957) аграрна продукција била је нижа од десетогодишњег просека пре рата (Биланџић, 1985: 234). Нарочито је пострадало ратарство у доба "колетивизације", па је у раздобљу 1950-1953. национални доходак остварен у пољопривредној производњи опадао по годишњој стопи од 11,2%! (Обрадовић, 1995: 144).

²⁰ Србија се увек налазила на југословенском просеку, тако да се сви подаци за Југославију слободно могу узети као приближни показатељи и за Србију.

²¹ Укупна западна помоћ до 1966. године изнела је 1,65 милијарди номиналних долара. Прерачунато у долар из 1986. године, на основу куповне снаге, то даје 5,64 милијарди долара (ЈСГ, 1989: 105). Ако, пак, то претворимо у доларе из 1997. године добијамо читавих 8,20 милијарди долара! Разуме се, да се високи раст југословенске привреде 1953-1964. не може приписати искључиво западној помоћи. Уосталом, и Грчка је 1945-1963. добила од САД помоћ вредну 3 милијарде долара, "што је више, по глави становника, него што је било која друга земља у свету добила у том периоду" (Стојановић, 1997: 142). Упркос томе, годишња стопа раста у Грчкој 1950-1956. била је 6,5%, а 1956-1962. свега 5,5%, дакле, далеко нижа од југословенских 8%. Реч је о томе да Грчка није имала остале повољне чиниоце са којима је располагала тадашња Југославија (види даљни одељак, горе).

тих година, и Исток поново отворио за трговину са Југославијом²². Производња је децентрализована, али је још увек постојао и општи привредни план са ваљаном стратегијом улагања и развоја. Плате и потрошња више нису били запостављени за рачун акумулације, као у претходном раздобљу, али ни акумулација није била запостављена за рачун плата и потрошње, као што ће то бити у раздобљу које је следило. Комунистичка управљачка елита ослободила се неких идеолошких оптерећења која су запречавала успешнији привредни развој, али је још увек посвећено радила на модернизацији друштва и није се препуштала готованству и уживању у "плодовима социјалистичког самоуправног развоја". Грађани су коначно живели боље, али је већина још увек веровала да је то зато што се много ради, а не због "доброг система" који омогућава да се сјајно живи а нимало ради. Најпосле, изграђена је инфраструктура која је, након више деценија, омогућила да се природно богатство земље може у пуној мери користити, а, са друге стране, то богатство још није давало знакове ицрпености, као што ће се почети дешавати у наредном раздобљу.

Зашто, међутим, југословенска комунистичка елита после овако доброг залета није довршила модернизацију? Њено главно ограничење била је идеологија. Та се идеологија састојала из две стожерне идеје: власти радничке авангарде и изградње радничког друштва. Прва идеја је подразумевала политички монопол радничке странке, тј. комуниста. А са таквим монополом нису се могле изградити демократске установе, па ни модерни друштвени ситем. Друга идеја је подразумевала доминацију рада над капиталом. А са таквом доминацијом потрошачке тежње су добијале прилику да зауставе сваки привредни раст.

Фиксација за прву идеју била је погубна за интеграцију Југославије у развијене привредно-политичке структуре Запада, попут Европске заједнице. Југославија је, током седамдесетих година, имала отворени пут за улазак у ЕЗ, али је то подразумевало усклађивање економског и политичког система са земљама европског запада. Тито је, међутим, такву идеју са гађењем одбацивао. Ово одбацивање је било сасвим нерационално, чак и са становишта његове сопствене власти. Он је слободно могао да дозволи једну врсту ограниченог страначког плурализма - постојање општејугословенских и некапиталистичких странака - и да опет задржи сву власт. Наиме, његова омиљеност у народу била је толика да би он лако могао добити сваке изборе. Савез комуниста Југославије могао је да буде исто што и Институционална револуционарна партија Мексика - хегемона странка која годинама на изборима осваја голему већину у парламенту (види: Коштуница, 1977: 44). Али, вишестраначност је била суштински супротна Титовој интимној идеологији. Тито је 1962. године напунио 70 година живота. То је значило не само превагу изразито конзервативних склоности, тако разумљивих у његовом животном добу, већ и тврдокорности његовог дотадашњег животног искуства. Титов формативни период падао је у 1920-е и 1930-е године, дакле у време у ком се, широм Европе, парламентарна демократија повлачила пред ауторитарним државним интервенционизмом - не сасвим неуспешним, нарочито када су у питању привредни изазови. Тито је, после тога, цео живот провео на челу ауторитарних структура - најпре комунистичке странке, а онда и комунистичке државе. Сасвим је разумљиво да са таквим вишедеценијским искуством Тито није могао да замисли чак ни формално довођење у питање политичког и идеолошког монопола комунистичке странке.

Господство рада над капиталом био је други темељац идеологије који је довео до краха комунистичке модернизације у Југославији. Комунисти су своју власт, у одсуству механизма демократске легитимације, оправдавали заштитом интереса радничке класе. Што је радничка класа боље живела, то је чвршћи био легитимитет комунистичке власти. Наравно, комунистичка елита је гледала да најпре задовољи своје потребе. Али, пошто би себе намирила и ако је преостало још довољно новца, она је са благонаклоношћу гледала на "раст животног стандарда радних људи и грађана". А у Југославији је, нарочито током 1970-их година, било довољно новаца. Привреда је лепо приходовала, а Запад је давао онолико позајмица колико је тражено. У једној колико-толико централизованом привреди национална елита би, можда, и пала у искушење да тај новац промишљено уложи у даљу модернизацију. Али, у Југославији, у којој се управо тада одигравала "демонтажа федерације", "децентрализација одлучивања" и "овладавање произвођача дохотком", елита је већ била толико интересно и политички фрагментисана да јој је било мало стало до националне привредне политике. Подручни и месни моћници кренули су да свој део "плена" (националну зараду и стране позајмице) улажу у фабрике-споменике, непродуктивна

---

²² Никита Хрушчов, 26. маја 1955. године, посећује Београд и од тада југословенска роба може поново на Исток, под готово једнаким условима као роба других лагерских земаља. Југославија је практично у прилици да може у исто време да користи све предности западних, јефтиних кредита и све предности слободног приступа источним, за робом вечито гладним тржиштима.

здања у којима се често више глумила индустрија него што се стварно производило, и да "унапређују друштвени стандард", без икакве основе у стварним приходима. Тако је почео суноврат.

У седамдесетим годинама Југославија је била прави "феномен" у светским размерама. Док је свуда на планети, након двадесетоструког повећања цене нафте, дошло до привредне рецесије и заустављања раста стандарда, у Југославији је забележена права експлозија инвестиција и потрошње. И то, уз домаћу нето акумулацију која се све више приближавала нули! (Михаиловић, 1981: 31). На врхунцу инвестиционе и потрошачке расипности, 1974-1979, удео инвестиција у номиналном друштвеном производу износио је једну трећину, а у политичким фабрикама запошљено је на стотине хиљаде људи. Само између 1974. и 1977 у Југославији је запошљено 850.000 људи (Биланџић, 1985: 463), а у Србији је 1980. године посао имало 600.000 људи више него 1974. године (ЈСГ, 1989: 61). У исто време, са растом инвестиција, што је парадоксално у рецесионом окружењу, расле су плате и потрошња. Удео плата запослених у привреди у народном дохотку скочио је са 23%, колико је износио 1953. године, на 41% 1971. године, и на тако високом нивоу остао и наредних година (Биланџић, 1986: 81). Лични и друштвени стандард је само у неколико година (1974-1977), повећан за 25%, а реална примања запослених и за свих 36% (Биланџић, 1985: 463).

"У стратегији развоја личној потрошњи је додељена улога главне покретачке снаге. То је ваљда јединствен случај да је једна земља подстицала пораст личне потрошње, насупротив уобичајеној пракси да се, ради јачања репродуктивних способности привреде, смирују увек јаке потрошачке склоности" (Михаиловић, 1981: 176). Скок плата и јефтине потрошачки кредити нереално су подигли куповну моћ грађана²³. Знатан број њих - поготово припадници средње класе, па и радништва - били су ослобођени нужности да уштеду улажу у куповину стана²⁴ или станарину²⁵. Раполажући вишковима новца они су се бацили на куповину аутомобила²⁶, градњу викендица²⁷, опремање стана²⁸ или туристичка путовања у иностранство. Прегрејана тражња на унутрашњем тржишту, у околностима у којима је, након привредне реформе из 1965. године, сасвим напуштено планирање а привреда се развијала "стихијно" (Болчић, 1973: 69), довела је до све већег окретања привреде "незаситом домаћем тржишту" (Михаиловић, 1981: 176), и до запостављања производње за извоз. Уместо експортне, јачала је импортна привреда: године 1953. робни извоз је покривао робни увоз са 47%, у времену успона робни извоз се попео на 85% увоза (1965), да би онда уследио суноврат на почетних 48% (1979; Михаиловић, 1981: 173). Тако је настао дефицит трговинског биланса од 7,2 милијарди долара, у 1979. години.

Наравно да су главни финансијски извори непродуктивних инвестиција и потрошачке експлозије били јефтине кредити које је подручна олигархија лако добијала са Запада. Између 1965. и 1981. југословенски спољни дуг увећан је 23 пута - са 0,9 на 22 милијарди долара. Само између 1974. и 1981.

²³ То се најбоље може видети по личној штедњи. Штедни улози грађана, 1974-1979, расли су по невероватној стопи од 30,5% годишње (упркос нижим каматама од стопе инфлације!), па су грађани Југославије 1981. године у банкама имали 7,6 милијарди долара уштеђевине у девизама и 10,5 милијарди долара уштеђевине у динарима (Михаиловић, 1981: 32; Биланџић, 1985: 452).

²⁴ Станове су куповала предузећа и установе (за то је одлазило и до 20% инвестиција; Михаиловић, 1981: 117), и поклањали својим запосленима. Само у раздобљу 1974-1977. у Југославији је изграђено 580.000 станова (Биланџић, 1985: 463), а у Србији је до краја социјализма број "друштвених" станова нарастао на око пола милиона (Вујовић, 1991: 281-2). Према истраживању Слободана Вуковића, рађеном с пролећа 1989. године у Србији ван покрајина, чак 40% припадника средње класе добило је друштвени стан, као и неких 25% радника (Вуковић, 1994: 116). Истраживање Михаила Поповића и сарадника, рађено новембра 1988. године на ужем подручју Србије, показало је нешто ниже бројке: стан је, према овом истраживању, добило 30% припадника средњег слоја и 10% радника (Вујовић, 1991: 282).

²⁵ Док се у западним земљама за закупнину станова трошило 25-35% породичног дохотка радника, у Југославији је, 1979. године, четворочлана радничка породица на стан трошила свега 3,6% расположивих средстава, што је било мање него за дуван и алкохол (4,0%; Михаиловић, 1981: 64). Разлог је била заштитна станарина, која је у ревалоризованој цени стана у Београду учествовала само са 0,2%, што "није било довољно ни за одржавање а камо ли за просту и проширену репродукцију станова" (Вујовић, 1991: 282).

²⁶ Дугорочни кредити за аутомобиле омогућили су да 1979. године у Југославији број приватних возила нарасте на готово два милиона.

²⁷ Према Вуковићевом истраживању (1994: 128), викендице је поседовало 14% припадника средње и 8% припадника радничке класе у Србији.

²⁸ Према Вуковићевом истраживању (1994: 136), сви испитаници из средње класе имали су ТВ, као и 93% радника. Према анкети Поповића и сарадника (Вујовић, 1991: 294-5), телевизор у боји имало је 83% припадника средњег слоја и 31% радника, замрзивач је поседовало 93% службеника и осталих из средњег слоја и 82% радника, машину за прање веша 97% службеника и 75% радника итд.

године позајмљено је 16,4 милијарди долара, и то трећина од ММФ-а, трећина од 16 западних земаља и трећина од око 600 банака (Биланџић, 1985: 447).

А онда су, почетком осамдесетих, стране новчане славине пресахнуле²⁹, и Југославија се суочила са истином. Наступила је дубока економска криза. У раздобљу 1980-1990, просечни привредни раст био је -0.1% годишње, продуктивност рада -1,2%, стопа улагања -5,5%³⁰, инфлација 84%, незапосленост је порасла на 15,9% радне снаге³¹, животни стандард пао је за трећину и вратио се на ниво онога из средине 1960-их. Према мишљењима неких економиста, држава је тада, како би покрила спољнотрговински дебаланс, потрошила већину девизних улога својих грађана (види о томе у: Антонић, 2002б: 159).

Деведесете године су се, што се Србије тиче, показале још горе од осамдесетих. Распад Југославије и заједничког тржишта (1991-2), трговинска изолација Србије од свих чланица УН (1992-1996. и 1998-2000), војно и материјално потпомагање Срба у Хрватској и Босни (1991-1995) и НАТО-вско бомбардовање Србије (1999), сасвим су упропастили српску привреду и вратили је неколико десетлећа уназад. Индустријска производња пала је на трећину, друштвени производ се преполовио, плате су пале на једну осмину, при чему је трећина запослених и на тако мале плате морала да чека месецима. Свако треће домаћинство имало је по једног незапосленог, а стварна беспослица – укључив и “раднике на принудним одморима” и друге лажно запослене – приближила се стопи од 50%. Инфлација је у једном тренутку (1993) достигла годишњу стопу од 35 хиљада милијарди одсто. Банке су већ почетком 1991. године престале да исплаћују девизне штедне улоге грађана, а након тога често нису могле да исплате ни редовне плате нити пензије. Непосредна ратна штета због бомбардовања износила је 3,8 милијарди долара, а посредна штета због санкција и ратова процењивала се на преко 50 милијарди долара. Две трећине становника Србије постало је сиромашно, при чему је сваки трећи располагао са приходима недовољним за одржавање голог живота (види опширније у: Антонић, 2002б: 23-24; 281-2).

Тако се и овај трећи талас модернизације у Србији завршио неуспехом. После свих жртава и напора, Србија као да се, почетком 21. века, поново нашла тамо где је и била два века раније: међу најсиромашнијим европским земљама у којима становништво не би могло да ужива ни минимални материјални стандард (по европским мерилима) без обилате стране помоћи.

...и данашњи четврти талас (модернизације у Србији)

Ако погледамо досадашње покушаје модернизације у Србији, видећемо да се разлози њиховог неуспеха могу сврстати у две скупине.

У прву спадају разлози који се тичу управљачке и, уопште, друштвене елите. Сва три описана таласа модернизације у Србији на крају су заустављена ратовима око граница, односно ратовима за решење националног питања. Било би претерано тврдити да су се ти ратови могли избећи. Ипак, фиксираност елите на национално и државно питање водило је повећавању могућности избијања ратних сукоба и појачавању њихових разорних последица³². Осим тога, и у мирнодопским временима, елита је пречесто запостављала дугорочне интересе модернизације друштва само из разлога политичке или идеолошке заслепљености. Видели смо како је, током 1920-их година, усредсређеност елите на државно питање водило занемаривању индустрије и, уопште, привреде, и како је, током 1970-их година, заслепљеност елите идеолошким фикцијама, онемогућило довршење модернизације и довело до привредног слома.

Други разлози неуспеха досадашње модернизације у Србији тичу се спољних чинилаца. Већ је наглашено да успешни образац модернизације мањих земаља подразумева изразиту отвореност и благоданост развијеног света за њихове модернизацијске напоре, укључујући ту и делатну помоћ у капиталу и технологији (*modernization by invitation*). У првом и другом таласу модернизације у Србији та помоћ не само да је изостала, већ је - нарочито током већег дела првог таласа - развијени свет заправо

²⁹ У раздобљу 1982-1987 позајмљено је 1,7 милијарди долара (ЈСГ, 1989: 105).

³⁰ Фиксне инвестиције пале су у 1989. годинина само 15-16% друштвеног производа.

³¹ На 0,8 милиона незапослених требало је додати бар још 1,8 милиона радника који су били технолошки вишак (Биланџић, 1985: 481; 489).)

³² Рецимо, без пуча од 27. марта 1941, Краљевина Југославија је могла да остане ван ратних дејстава. Тиме би се избегла не само разарања већ и комунистички преврат. Након рата, Краљевина Југославија би вероватно постала део јужног крила НАТО-а. То не би била лака и деноставна држава за демократију и управљање. Али Србија би данас и у економском и у политичком смислу била тамо где су Грчка или Португалија - у Европи.

гушио овдашње модернизаторске напоре³³. Тек у трећем таласу, након 1950. године, Запад постаје наклоњенији покушајима модернизације у Србији/Југославији, али тадашња комунистичка елита у околностима повољне коњуктуре светске привреде не успева да модернизацију доведе до краја.

Имајући у виду ова два главна разлога неуспеха досадашњих покушаја, можемо се запитати има ли данашња Србија боље изгледе да се коначно модернизује него што је имала раније?

Када је реч о елити, у њој као да је постигнута сагласност да су модернизација и улазак у Европску унију главни задатак српске политике. Чак и најјача преостала странка старог режима - СРС - данас говори о Европи и интеграцији међу развијене земље. И друштвена елита која није политичка такође је, као главни стратешки циљ друштва, прихватила модернизацију и прикључење Европи. Чак и обично грађанство, у преко 70% случајева, дели то мишљење (*Време*, 12. децембар 2002, стр. 44).

Али, изгледа да српска елита има бар две тешкоће са претварањем ове декларативне решености у дело. Прва се односи на нове политичке и идеолошке фиксације, које производе бескрајне свађе и огромно разбацавање енергије. Једна од тих нових тема поделе јесте управо - модернизација. Део наше друштвене елите модернизацију је схватио на типично марксистички начин. Опет је оживела теза о «модернизаторској» елити, «примитивном» народу и «дефектном» друштву (види примере у Антонић, 2003: 275-312; 2004). Са њом је оживела и идеја суспензије демократије и стављање читавог друштва под старатељство «модернизаторске» елите. Политичка пракса током 2002. и 2003. године, показала је како би то старатељство изгледало (види опширније разлагање у Антонић, 2002а; 2004). У то време Србија се налазила само корак од стварања картела политичке, информативне и привредне елите, картела који онемогућава демократски надзор и смену управљачких елита. Србија је била на прагу да добије својеврсну «реформско-модеризацијску» касту, владајћу скупину са модернизаторском идеологијом, али са средњовековном друштвеном покретљивошћу.

Данас те опасности нема. Али и даље постоји настојање једног дела наше друштвене елите да се успостави идеолошки монопол и над самом идејом модернизације. У том смислу се свака критика сопствене друштвене или политичке улоге приказује као, ни мање ни више, него супротстављање модернизацији³⁴. Једини начин модернизације Србије, по овом схватању, је безусловно прихватање "модернизаторске" идеологије, са мандаринима, комесарима и сикофантима који уз њу иду.

Када је пак реч о другом кључном чиниоцу успеха модернизације у Србији - подршци развијеног Запада, он у овом тренутку свакако да није неповољан. Постоји изражена добра воља Европске уније да се и Србија укључи у ову федерацију најразвијенијих европских земаља. Приступање неке земље ЕУ подразумева њен целовити преображај, односно усклађивање свеукупног друштвеног система - економског, правног и политичког - са европским законодавством (што чини неких 300 закона). Тако би Србија, по прикључењу Унији, добила изглед савременог западног друштва, чиме би и процес њене модернизације био успешно окончан.

Постоје, међутим, бар две тешкоће везане за овај чинилац. Прва је могућа замореност Европске уније након проширења са 15 на 25 чланица. Пошто то проширење подразумева обимна новчана улагања, привредне изазове (интегрисање пољопривреде новопридошлих земаља, нарочито Пољске), па

---

³³ Одредбе Берлинског конгреса ускраћивале су право на заштитне индустријске царине новопризнатим државама - Србији, Бугарској и Румунији. Оне су, наиме, морале да преузму све обавезе које је Запад наметнуо умирућем Отоманском царству, а које су се тичале повластица слободне продаје западне индустријске робе (Стојановић, 1997: 137). Тек почетком XX века, ове три земље успеле су да се ослободе ових ограничења.

³⁴ Тако, Хелсиншки одбор за људска права у Србији обавезно тврди да се "кроз нападе на Хелсиншки одбор... прелама антимодерни и антизападни концепт друштвене организације Србије и њене будућности" (Отворено писмо ХО од 23. јануара 2002, *Хелсиншка повеља*, јануар 2002, стр. 37). Карактеристично је "Писмо упозорења" српској јавности групе интелектуалаца (Мирко Ђорђевић, Милан Ђорђевић, Филип Давид, Драган Великић, Предраг Чудић, Владимир Арсенијевић, Богдан Богдановић, Радмила Лазић и Ласло Вегел). У њему се, уз уобичајене нападе на доминацију српског национализма, наглашава да се "конзервативно мишљење посебно испољава у огорченом отпору модернизацији", и додаје: "Не сме бити двоумљења у бирању пута између модернизације и заостајања, између нацизма и демократије, паланке и Европе" (*Политика*, 1. новембар 2002, стр. А6). Сама тврдња да у данашњој Србији постоји некакво двоумљење између "модернизације и заостајања", или "нацизма и демократије" показује своје јасне идеолошке корене. Тиме се заправо не каже да данас у Србији нека друштвено значајна снага хоће "заостајање" и "нацизам" - то би већ била очигледна неистина - него да сви они који не приватају специфично идеолошко значење "модернизације" и "демократије" какво им се придаје у оваквим штивима, чак и онда када се залажу за модернизацију и демократију хоће *уистину* заостајање и нацизам. То је једна типична идеолошка смицалица, одавно описана у стручној књижевности.

и нове односе снага у европском парламенту, није искључено да ће након 2006. године већи део ЕУ престати да показује садашњу отвореност за пријем нових чланица. Тако постоји сасвим основана претња да ће се за Србију европски шалтер затворити управо онда када она буде дошла на ред за пријем.

Ово затварање шалтера тим је више стварна опасност што године узлета европске и светске привреде брзо могу бити замењене годинама застоја. А у таквим временима, као што је већ речено, знатно се смањују ионако невелике могућности уласка у елитни клуб. Нека истраживања циклуса у светској привреди показују да свет тренутно језди на узлазном економском таласу (Кондратијевљева А фаза). Али, тај талас већ до 2010-2015. године може бити сасвим заустављен услед убрзаног исцрпљивања досадашњих извора енергије и сировина (види опширније у: Sanderson, 1995: 358-380). Но, чак и ако се не остваре оне најцрње слутње о сломену светске привреде, довољно ће бити да нестане економског полета из 1990-их, па да сасвим спласне и ентузијазам најразвијенијих за укључење других земаља у своје друштво. У таквим околностима, мало је наде за Србију да ће је Европа и даље желети за члана.

Стога, за успех овог четвртог покушаја модернизације нема друге до постизања минималног али активног консензуса међу нашим стратешким елитама. А најмањи заједнички садржалац свих демократских снага у данашњој Србији и основа тог споразума може да буде управо - модернизација. Модернизација схваћена као утемељење демократских установа и отворене тржишне привреде као саставног дела ширих европских установа. Усредсређење елите српског друштва на овај циљ и (макар привремено) остављање свих других општих и посебних циљева по страни, јесте једначина успеха модернизацијског пројекта у Србији.

Наведени радови

- Антонић, Слободан (2002а): "Политички систем и елите у Србији пре и после 5. октобра", у: *Између ауторитаризма и демократије: Србија, Црна Гора, Хрватска*. Књига 1: *Институционални оквир*, ур. Драгица Вујадиновић, Лино Вељак, Владимир Гоати и Веселин Павићевић, стр. 119-135. Београд: ЦЕДЕТ.
- (2002б): *Заробљена земља: Србија за владе Слободана Милошевића*. Београд: Откровење.
- (2003): *Нација у струјама прошлости: огледи о одрживости демократије у Србији*. Београд: Чигоја штампа.
- (2004): «Српски Сен-Жист и петоктобарски монтањари», *НИН*, 22. октобар.
- Биланџић, Душан (1985): *Хисторија Социјалистичке Федеративне Републике Југославије: главни процеси (1918-1985)*. Загреб: Школска књига.
- Васовић, Вучина и Владимир Гоати (1994): *Избори и изборни системи*. Београд: Радничка штампа.
- Вратуша-Жуњић, Вера (1995): *Развој, религија, рат*. Београд: ИСИ ФФ у Београду.
- Вујовић, Сретен (1991): "Становање и друштвене неједнакости", у: Михаило В. Поповић (ур.), *Србија крајем осамдесетих: социолошко исраживање друштвених неједнакости и неусклађености*, стр. 275-312. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Вуковић, Слободан (1994): *Покретљивост и структура друштва*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања
- Ђуровић, Смиљана (1986): *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- ИЈ (1972): *Историја Југославије*. ур. Дедијер, Владимир. Београд: Просвета.
- Исић, Момчило (1994): "Ситносопствеништво као кочница економске модернизације Србије у првој половини XX века", у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, стр. 101-111. Београд: Институт за новију историју Србије.
- (1995): *Селаштво у Србији 1918-1925*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- (1999): *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- ИСН (1994): *Историја српског народа*. Друго издање, шеста књига, први том: *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*. Написали Чедомир Попов, Димитрије Ђорђевић и други. Београд: СКЗ
- ЈСГ (1989): *Југославија 1918-1988: Статистички годишњак*. Ур. Душан Миљковић и др. Београд: Савезни завод за статистику.
- Казимировић, Васа (1995): *Србија и Југославија 1914-1945*. Крагујевац и Београд: Призма и Центар филм.

- Коштуница, Војислав (1977): *Политички систем капитализма и опозиција*. Београд: Институт друштвених наука
- Мијатовић, Бошко (1996): "Основни погледи напредњака и радикала током 80-их година XIX века", *Српска политичка мисао*, год. ИИИ, бр. 1-4, стр. 241-259.
- Мирковић, Мијо (1958): *Економска историја Југославије*, I издање. Загреб: Економски преглед.
(1968): *Економска историја Југославије*, ИИИ издање. Загреб: Информатор.
- Михаиловић, Коста (1981): *Економска стварност Југославије*. Београд: Економика.
- Обрадовић, Марија (1995): *"Народна демократија" у Југославији 1945-1952*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Пејић, Лазар (1976): "Економске идеје др Милана Стојадиновића и балкански привредни проблеми", *Годишњак Балканолошког института - Балцаница*, ВИИ, стр. 241-268. Београд.
- Петрановић, Бранко (1980): *Историја Југославије 1918-1978*, Београд: Полит.
- Стојановић, Трајан (1997): *Балкански светови: Прва и последња Европа*. Београд: Equilibrium.
- Хорват, Бранко (1970): *Привредни систем и економска политика Југославије*. Београд: Институт економских наука.
- Chiot, Daniel (1994): *How Societies Change*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Pine Forge Press.
- Galenson, Walter (1959): *Labor and Economic Development*. New York: Wiley.
- Huntington, Samuel (1968): *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
(1994): "Цена слободе", *Преглед*, издаје амбасада САД, бр. 267, стр. 2-7.
(1998): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. Погорица: ЦИД
- IC (1998, February 26): *The Inflation Calculator* [WWW document]. URL <http://www.westegg.com/inflation>
- Kurth, James (1979): "Industrial change and political change", in Collier D. (ed.), *The Authoritarianism in Latin America*. Princeton: Princeton University Press.
- Przeworski, Adam et al. (2000): *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rueschemeyer, Dietrich, et al. (1992): *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Sanderson, Stephen K. (1995): *Social Transformations: A General Theory of Historical Development*. Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.
- Saunders, Peter (1990): *Social Class and Stratification*. London and New York: Routledge.
- Schweinitz, Karl de, Jr. (1959): "Industrialization, Labor Controls, and Democracy", *Economic Development and Cultural Change* 7(4), pp. 385-404.
- Stavrianos, Leften S. (1959): *The Balkans since 1453*. New York: Rinehart & Company, Inc.
- Sztompka, Piotr (1993): *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Trevelyan, George Macaulay (1982): *Друштвена историја Енглеске: од Чосера до краљице Викторије*. Београд: СКЗ.
- Wallestein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy*. New York: Cambridge University Press.